

**DICLE ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

Hakemli Dergi

CİLT:III

Sayı: 1

DİYARBAKIR-2001

FAKÜLTE YAYIN KURULU

Dicle Üniversitesi

**İlahiyat Fakültesi Adına Sahibi:
Dekan Prof.Dr. Abdalbaki TURAN**

Yayın Komisyonu:

**Doç Dr. Muhammet ÇELİK (Başkan)
Y.Doç.Dr. İbrahim COŞKUN
Y.Doç.Dr. Abdurrahman ACAR**

**Bilgisayar Dizgi ve Mizanpaj: Y.Doç.Dr.İbrahim COŞKUN
Son Okuma: Y.Doç.Dr.Mesut ERDAL**

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 5

ISSN 1303-5231

**Ofset Hazırlık, Baskı ve Cilt: Güneydoğu MEDYA A.Ş. Ergani Yolu
12.Km. Diyarbakır Tel. 0412 224 87 00**

Baskı Tarihi: 15/06/2001 DİYARBAKIR

ESH'ARİ TAHLİLDE MADDE VE ATOM *

Richard M. Frank

Hüseyin Aydın**

Klasik dönem kelamcıları yaratıkları iki temel kategoriye ayırdılar; atomlar ve arazlar. Bu taksim Kelâm İlmi ve İslâmî düşünce tarihi literatüründe yaygındır. Maddi varlıklar, kavradığımız, isimlediğimiz ve tarif ettiğimiz maddeler ontolojik olarak maddelerin nihâî parçalarını oluşturan atomlardan ve onlarda bulunan arazlardan mürekkep varlıklar oluşu yine benzer bir şekilde yaygın kanaattir .Her ne kadar atom, madde ve araz bir çok çalışmada müzakere edilmişse de O. Pretzel ve S. Pines¹'in çalışmaları bunların en şayanı dikkat olanlarıdır. Yaklaşık MS. 900'den 1100'e kadar olan Klasik Dönem Eş'arî geleneğinin öğretisinde bu haliyle atom ve madde fikri ve onların birbirine bağlanması yoluyla incelenmesi yeterli değildir. Bu yüzden konuyu yeni bir problem olarak ele almak faydadan hali olmaz. O halde burada yapmak istediğim onların atom ve madde hakkında söylediklerini, onların nasıl ilişkilendirildiğini ve yaratıkların temel

*Bu makale Richard M. Frank'ın, Bodies and Atoms: The Ash'arite Analysis makalesinin çevirisidir. Dipnotlara tarafımızdan ilave edilen açıklamalar (Ç.N.) şeklinde belirtilecektir.

**İnönü Üniversitesi D. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Pretzel, O. "Die Fruhislamische Atomenlehre", Der Islam 19, 1931117-130; Pines, S, Beitrage zur Islamischen Atomenlehre, Berlin, 1936. Bunlar konu üzerinde en iyi çalışmalardır. Klasik dönem büyük Eş'arî otoritelerinin çalışmaları elde olmasına rağmen onlardan hiç bir şey alınmamış, onların çalışmaları hatırlatılıp geçilmiştir. Azar, R. **Der Begriff der Substanz in der Frühen Christlicharabischen und Islamischen Gotteslehre**, Bonn, 1967, 150'de Klasik Eş'arî bilimsel incelemelerinin bir kaçı konu üzerinde iktibas edildi. Daha sonraki bir çalışma Daiber, H. **În His Das Theologisch-Philosophische System des Mu'ammad ibn 'Abbad as-Sulami**, Beyrouth / Wiesbaden, 1975, 57-78. Kelâmın kullandığı cevher teriminin anlamını ve kökenini müzakere eder. Kavramsal çerçevenin aşırı tartışılmasıyla alimlerin zihni meşguliyetleri bilginin müzakeresini gölgeledi.

bölümünde nereye oturtulduğunu daha açık bir şekilde anlamayı başarma ümidiyle bu dönem Eş'arî metinlerinin bir çoğuna kısaca bakmaktır. Bir kısım metinlerin dikkatli bir şekilde okunması, onların sadece cevher ve cisimle neyi kastettiklerini değil, aynı zamanda düşüncelerini formüle ettikleri ve anlayışlarında işlettikleri tahlillerinin mantığının nasıl olduğunu örnekleyerek bu oldukça dar ve basit görülen meseleyi daha net bir şekilde anlamamıza yardım edecek. el-Bağdadi (v.429 / 1037)'nin Usûlü'd-Din'inde şöyle yer alır: Mezhebimizi takip edenlere göre evren Allah'tan başka bütün varlıklardan meydana gelmektedir. Evren iki tür varlıktan ibarettir: atomlar² ve arazlar.³

Benzer şekilde el-Kuşeyrî (v.465 / 1072) de şöyle söyler: Âlem yaratıkların yekûnu için kullanılan bir tabirdir. Âlem iki kategoriye bölünür: atomlar ve arazlar.⁴ Daha geniş açıklama veren el-Cüveynî (v.478 / 1085)

² Eş'arîlerin atomcu doktrini âlemin yaratılmış olmasından, onu yaratan bir Allah'ın varlığını istidlâl etme hassasiyetini temel alır. Eş'arîler atomların mahdut olduklarını bu sebeple sınırsız olamayacaklarını, başlangıç (mebde') ve sonları (münteha) bulunduğunu, mekanda yer işgal ettiklerini fakat cevherî değil, arızî olduklarını, ezeli ve yaratılmamış atomların mevcut olamayacağını, yaratılmış olmaları nedeniyle atomların mecmuundan meydana gelen âlemin de yaratılmış olduğunu; maddeye devamlılık izafe edilemeyeceğini, aksi takdirde Allah'ın bir kısım varlıkları yaratmakta serbest olmadığı fikrini kabul zorunda kalacağını, maddenin bir arazlar mecmuası olduğunu, atomların da her an gelip geçen bir takım arazlar mecmuası olduğunu, bu bakımdan hassalarda renklerde ve hayatta görülen ayrılıkların atomlara eklenmiş arazlar neticesi hasıl olduğunu, bunların her an tecelli eden ilâhî tekvinin tesirleri olduğunu ileri sürerler. Bolay, S. Hayri, **Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Ankara, 1996, 132. (Ç.N.)

³ Bağdadi, Abdülkahir, **Usûlü'd-Din**, İstanbul, 1346 / 1928, 33, 13. Her varlık ifadesiyle her hakiki mevcut varlığı kasteder. Eş'arîler şey, mevcut ve varlık ifadelerini müteradif olarak kabul ederler. Burada otoritelerin atom ve arazi tanımlayıcı tavsifleri atlandı. Zira onlar izahları fazlasıyla uzatmayı gerektiren tali terimleri ihata eder. Bu metinlerin çoğu el-âlem kelimesinin semantiğini ve etimolojisini müzakere eder. Bunlara burada girme gereği duymuyoruz. Fakat Lisanu'l-Arab'da basitçe verilen tanıma işaret edilebilir: "Âlem çeşitli yaratık türleridir." Âlem kelimesinin aynı gövdeden müştak olan tekil bir ifadesi yoktur. Zira âlem kelimesi çeşitli varlıkların ortak ismidir. Âlem gramatik olarak tekil ama semantik olarak çoğuldur.

⁴ el-Kuşeyrî, **el-Fusûl fi'l-Usûl**, Mısır, T.y., 66,209-213. 209'da şöyle bir ifade vardır. Âlem yaratıkların bütününden ibarettir. El-Furaki, **en-Nizami fi Usûlü'd-Din**, Ayasofya 2378, İstanbul, T.y., 17'de bu şekilde anlatılmaktadır. "el-Âlemu" kelimesi teologların kullanımında Allah'tan başka şeylerin bir ifadesidir. Bu kelime ile bütün mahlukatı kastederler. Allah'ın hükümranlığından dünya vatanına intikal edenler terimin kapsamından hariç tutulmaktadır.

Âlem, alâmet kelimesinden türemiştir. Cenab-ı Allah'ın varlığına ve kemâl sıfatlarına delâlet ettiği ve alâmet olduğu için Cenab-ı Allah'tan başka her şeye âlem ismi verilmiştir, sonradan yaratıldıkları için mahlûkât da denilmiştir. Varlıkları zorunlu olmayıp, Allah Tealâ'nın yaratmasına muhtaç oldukları için, âlem ve içinde bulunanlara mümkinât da denilir. Âlem iki şeyden husûle gelmiştir:

1-Ayn, çoğulu A'yân: İlk Kelâmcılar; başkasına tâbi olmadan boşlukta yer tutan ve tek başına bulunan ve arazlar almaya kabiliyetli olan şeylere a'yân derlerdi. Cüz-ü lâyeteccezzâ'ya da cevher derlerdi. Mütעהhirne göre cevher (çoğulu; cevâhir) ile a'yân aynı şeydir. Bunlar, atoma (cüz'ü la yeteccezzâ'ya) cevher-i ferd derlerdi. Cisimler cevher-i ferdlerden tereküb eder. Mütেকellimin; cin ve

İrşâd'ında şöyle söyler: Mutad Arapça tarzına ve vahiy metinlerinde determine edilen kullanıma uygun olarak müslümanlar tarafından kullanılan formel ifadeler arasında "âlem", Allah ve Allah'ın asli sıfatlarından başka hakikaten mevcut olan her varlıktır. Âlem atomlardan ve arazlardan ibarettir. Atom uzayda yer tutan varlıktır. (Hacmi olan her varlık uzayda yer kaplar.) Araz, atomda mevcut olan varoluşsal özelliğidir.⁵ El-Akîdetü'n-Nizâmîyye'sinde Cüveynî şöyle söyler: Âlem Allah'tan başka hakikaten mevcut olan her şeyden ibarettir. Âlem sınırlı ve sonlu sayıda bölünebilen parçalardan ve kendisinde arazların varolduğu maddelerden ibarettir.⁶ Bu metnin daha önceki metinlerden farkı aşıkardır. Cüveynî'nin emin olabilmek için ileri sürdüğü görüşü şöyledir: (Bitimli olarak parçalara bölünebilen maddelerden bahsederek atomlar vardır.) Cüveynî sonlu olarak parçalara bölünmesinden bahisle atomların varlığını kabul etmektedir. Onun temel iddiası farklı görünmektedir: Âlem iki ana varlık türünden ibarettir, yani cisimler ve arazlar. Gaimetün biha (zatiyla kaim olan) İbaresinin kapsamının muğlaklığı hesaba katılacak bir husustur ki cisimlere

şeytan gibi varlıkları latif cisim saymışlardır. Melekler ise tamamen nürânî varlıklardır. İslâm felsefesinde; heyula, suret (form), cisimler, akıllar ve mücerred nefisler, cevher olarak kabul edilir. İslâm fîlozoflarına göre heyûlâ ile sûretlerin birleşmesi cisimleri ve madde çeşitlerini husule getirir. Bunlar (cevher-i fertlerin), atomların mevcudiyetine şiddetle karşı çıkarlardı.

2-Araz çoğulu A'râz: Tek başına var olamayan olmaları için kendilerini taşıyan cevher ve cisimlerle muhtaç olan her şeydir. Veya Araz ; tek başlarına boşlukta mevcut olamayan, mevcudiyetleri boşlukta yer tutan cevher ve varlıklara bağlı olan özellik ve sıfatlar. Başka bir deyişle, tek başlarına mevcut olamayıp boşlukta yer tutan cevher ve cisimlerle kaim olan şeyler arazlardır. Müttekellimîn'e göre: Renk, koku, tad, şekil, ağırlık ve ekvan-ı erbaa (dört oluş) denilen hareket, sükûn, içtimâ (birleşme), iftirak (ayrılma) arazlardır. Filozoflara göre arazlar 9 tanedir. Cevherle birlikte bunlara makûlat-ı aşere derler. Arazlar cevherlere nispet edilir, yani yüklenir. Bunlar şu soruların karşılığıdır: 1- O nedir? Zeyd'dir (cevher). 2- O ne kadardır? Uzundur (kem) 3-O nasıldır? mavidir (keyf) 4- O kimin nesidir? Malik'in oğludur (izafet) 5- O nerededir? Evinde (eyne). 6- Ne zaman? Dün (meta) 7- O ne vaziyettedir? Yaslanmış (vaz) 8- O'nun neyi vardır? Elinde bir dal vardır (mülk veya milk) 9- O ne yaptı? Dalı бүktü (fiil) 10- Dal ne yaptı? Büküldü (infial) Bağçeci, Muhittin, **Kelâm İlmine Giriş**, Kayseri, 2000, 83-84. Maddenin yapısı ve özellikleri, kararlı kararsız elementler, yapay elementler, atomların birbirlerine bağlanması, kimyasal tepkime, fiziksel özellikler, uzayda yayılan atomdan küçük parçacıklar hakkında günümüz bilgileri için Bkz. Bağçeci, Muhittin, **Allah'ı Bilmek**, Kayseri, T.y. 13-25. (Ç.N.)

⁵ el-Cüvenî, **el-İrşâd**, M. Y. Musa, A. A. Abdülhamid Neşri, Kahire, 1369 / 1950; Luciani Neşri, Paris, 1938,17,5-8; yine bkz. el-Cüveynî, **Luma' el-Edille**, M. Allard Neşri, Textes apologetiques de Cüveynî, Beyrut,1968; F. Mahmut Neşri, Kahire, 1385 / 1965, 118-121. Daha çok ihtimam gösterilen formül dikkatlice şöyle yapılmıştır: Allah'tan başka her hakiki mevcut varlığı belirten terim olarak âlem kelimesi kullanılır. Âlem iki varlık kategorisine ayrılmıştır; atomlar ve arazlar. Atom hacme sahip olan veya başka bir formülle uzayda yer tutan yahut da araz kabul eden şeydir. Araz atomun kapsadığı varoluşsal bir hususiyettir. Cüveynî'nin Edille'sinde konuyla ilgili metinlerde daha eski kullanımı âlemin Allah'tan başka her hakiki mevcut varlık olduğunu söylemektedir. Âlem, atom ve arazlar için daha sonraları kullanılır olmuştur.

⁶ Cüveynî, **el-Akîdetü'n-Nizamiyye**, M. Zahid el-Kevserî Neşri, Kahire, 1367 / 1948, 11; A. M. Saka Neşri, Kahire, 1398 / 1978,16.

veya parçalara isnad edilebilir. Bazı çalışmalarda âlemin üç varlık kategorisinden ibaret olduğu sarahatle söylenmektedir. Bâkılânî (v.403 / 1013) İnsâf'ında şöyle kaydeder: "Allah'ın kanununa boyun eğenler bütün mümkün varlıkların şu üç kategoriye ayrıldığını bilmekle yükümlüdürler: cisim, atom ve araz."⁷ Keza Temhîd'de şöyle söyler: "bütün mümkün varlıklar üç kategoriye ayrılırlar: mürekkep cisim, izole atom (mücerred atom), cisimlerde ve atomlarda bulunan araz."⁸

Cüveynî'nin bir talebesi olan Ebû'l-Kasım el-Ensarî (v.512 / 1118)'nin Gunye'sinde de aynı üçlü taksim bulunur: mümkün varlıklar üç kategoriye ayrılmaktalar: atomlar, arazlar ve maddeler. Bunların hepsi âlem olarak ifade edilir. Âlem, Allah'tan başka her şey için bir terim olmaktadır.⁹ O halde problem bu otoritelerin cisimlerden ve atomlardan bahsettiklerinde tam olarak neyi kastettikleri ve bu iki çeşit şeyi nasıl ilişkilendirdiklerini anlamaktır.

Arazlar olarak kategorize edilen bu varlıklardan bahseden metinlerin de nasıl izah edildiğinin detaylı bir tetkikine girmek niyetinde değilim. Zira "araz" olarak isimlendirilenlerin doğası probleminden büsbütün uzak duramayız. Burada dikkatle gözden geçireceğimiz ve analiz etmeyi deneyeceğimiz metinlerin izahında arazlardan bahsettiğimizde ne anladığımızın çok kısa beyanını kaydetmek iyi olacak. Araz ve bu metinlerin ontoloji müzakeresinde çok sık kullanılan nitelik kelimelerinin muğlaklıklarının kesin temyiz edilebilen açık manaları yoktur. Ne kastettiğimiz hakkında net olursak metinlerin ne amaçladığını anlamak umulabilir. Varlıkların karakteristiğinden (nitelikler veya arazlar)

⁷ El-Bâkılânî, el-İnsâf, M. Zahid el-Kevserî Neşri, Birinci Baskı, Kahire, 1369 / 1950; İkinci Baskı, Kahire, 1382 / 1963, 15. Benzer bir şekilde Ebû İshak el-İsferainî (v.418 / 1027) Risaletü'l-İtikâd adlı eserinde mahlukatı üç kategori şeklinde listeler. Allah ne bir atom ne bir madde ne de bir arazdır. Bu üçlü taksim Luma' da da zımnen verilmiştir.Bkz. Luma' , 38.

⁸ el-Bâkılânî, et-Temhîd, R. McCarthy Neşri, Beyrut, 1957, 17; Bâkılânî de daha önceki atomcular gibi atomculukta bölünmez atomu realite olarak kabul ediyor. Bu atom varolmak için bir arazla örtülmüş olmalıdır. Birden fazla atomun yan yana sıralanışı cevheri verir. Bu da daima maddedir, müellef, mürekkep cisimdir. Arazlar hadistirler atomlar da hadistirler. Şu halde atomlar, arazlar ve cisimler doğrudan doğruya Allah tarafından yaratılırlar ve her an yaratılmaktadırlar. Zira onlar sadece bir an mevcutturlar. Öyleyse eşyanın daima bir başlangıcı vardır. Buradan da Allah'ın hiç yoktan yaratması keyfiyeti kendiliğinden ortaya çıkar. Bkz. Gölcük, Şerafeddin, Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri, İstanbul, 1977, 34; Gölcük, Şerafeddin, Kelâm Tarihi, Konya, 1992, 87. (Ç.N.)

⁹ Ebû'l-Kasım el-Ensarî, el-Gunye fi Usûli'd-Din, et-Tevhid, Birleşik Arap Emirliği Koleksiyonu 176 nolu Mikrofilm. Maddenin şu veya bu varlıkta belirlenimi (teayyünü) özellik kazanışı (teahsüsü) ve belirli bir nicelikte yer buluşunun meydana gelebilmesi için aşkın bir ilkenin müdahalesine ihtiyaç vardır. Yaratıcı bir Tanrı düşüncesi böylece apaçık ve temellendirilmiş biçimde belirlenmektedir. Bkz. Corbin, Henry, İslâm Felsefesi Tarihi, Çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul, 1994, 231. (Ç.N.)

bahsederken, şu köklü şeyleri çoğunlukla tefrik ederiz, yani varlıklar arızı nitelikler olmaksızın bulunmaz. Bu vechile örneğin Zeyd'in beyaz olması veya bir şeyi bilmesinden bahsederiz. "Onun beyaz ve bir takım kimselerin insan olmalarının yanında serkeşlik halini müdrük oluşu arızı karakteristiğidir (nitelik, tamamlayan)" deriz. Genelde beyaz oluş veya bir şeyi müdrük oluş arızı sıfatlar olup kısaca arazlardır. Mamafih beyaz oluş ve bir kimsenin serkeş oluşunu müdrük olma gibi arazlar bahis konusu iken, insan oluşundan söz ettiğimizde Zeyd için yaptığımız nitelemeyi diğerleri için yapmayız. Bu suretle söylemimizde kastettiğimiz beyaz oluş veya bir şeyi müdrük oluş tam anlamıyla bir varoluştur. Ama bu nitelik, karakteristik veya bir varoluş sıfatıdır. Beyaz olmak bir varlık değildir, fakat bir varoluş karakteri ve daha ziyade arızı bir haldir.

Kelâmcılar araz diye isimlendirdikleri şeyden bahsettiklerinde zihinlerinde oldukça farklı bir telakkiye sahiptirler. Onlara göre arazlar kavranan oluş, beyaz oluş gibi anlatımlarla müstakillen veya kısmî olarak isimlendirilemez. Fakat ilim (bir bilme aktı) veya beyaz (bir ünite veya beyaz kuantumu) gibi somut varlıkları belirtmek için alınan basit isimlerle isimlendirilir. Daha önceki, psikolojik bir varlık olarak isimlendirmemiz gereken anlayış olabilir. Sonraki, ontolojik gerçeklik ve somut nitelik; varlığın mevkîi "beyaz olmak şeklindeki anlayışımız ve beyazdır" dediğimiz maddi uyruğudur.

Basra mektebi kelâmcılarına göre, kısaca "arazlar" somut varlıklar olarak şöyle kabul edilmektedir: Oluşlar ve mevcudât tamamen uygun anlamdadır. Oluş tek anlamlı bir kelimedir; varoluş veya olmak. (şey,vs.) Cevher¹⁰ ve araz, her ikisi tefrik edilmeksizin mevcuttan eşit bir şekilde söz ediliyor. Arazların tali anlamda oluşlarından veya varlıklarından ve cevherin tam manada oluş veya daha üst bir mefhum olmasından söz edilmiyor.¹¹ Cevherü'l-Ferd¹² parçasız ve bölünmeyendir. El-Kiya' el-Harasî (v.504 /

¹⁰ "Cevher" in (substanz, substance) yeni terim ile Türkçe karşılığı "töz" dür. Cevher, kendi kendisine var olan, kendi kendine varlığını devam ettiren, varlığını koruyabilen, ilinek (araz) olmayan, Spinoza'da Tanrı. Bkz. Bolay, a.g.e., 60. (Ç.N.)

¹¹ "Zeyd bir şeyi bilir" demekle Zeyd'de bilme aktının var olduğunu söylemiş oluruz. Eğer bir şeyi yapmayı emretti dersek bir arazın varlığı kabul edilmiş olur. Emir ve emretme aktı Zeyd'in dışında vardır. Bilgi insanda öz olarak vardır, emretme ise araz olarak bulunur.

¹² Atom nazariyesinin kurucuları Demokrit (v. M.Ö. 420) ve Epikür (v. M.Ö. 270)'dür. "Varolan" Demokrit'e göre, meydana gelmemiştir, yok olmayacaktır, değişmezdir, hep kendi kendisiyle aynı kalır. Ama "varolan"ın dışında bir de "varolmayan", yani "boşluk" da, uzay da vardır. Uzay yüzünden "varolan", kendileri artık bölünmeyen, görülemeyen kılıklara ayrılır. Bunlara da Demokrit atom (bölünemeyen) adını verir. Yine boş uzay yüzünden atomlar hareket imkanını da kazanırlar. Atomlar yapıcı birdirler, hepsi cisimseldir, birbirlerinden yalnız cisimleri, boşluk içindeki yerleri ve düzenlenişleri, büyüklükleri, ağırlık ve hafiflikleri bakımından ayrılırlar. Atomlarda olabilen biricik değişiklik harekettir, yani yer değiştirir. Atomların birbirlerinden ayrılmaları, sadece nicelik bakımındandır, sadece

1110) Nazzâm (v.231/845) 'a karşı¹³ açıklamada bulunarak maddi varlıkların bölünmez cevherlerden oluştuğunu söyler. el-Eş'arî bunu şöyle tartıştı: (Cevherü'l-Ferd) bileşik olmayan parçalardan mürekkep ne bizzat kendisi bileşik olan bir şeyden oluşmakta, ne de bizzat kendisi hey'et olan maddelerdir, zira bu bir çerçevedir. Sadece munfasıl cüzlerin olduğu gibi kılması Cevherü'l-Ferd tezidir.¹⁴ Bu suretle Cevherü'l-Ferd bir cüz olmaya hamledilmiştir. "Cüz" kelimesi genellikle "a part" veya "a particle" kelimelerine muadildir. Fakat biçimsel Kelâm kullanımında özdeş fertlerin oluşturduğu veya tek bir varlık sınıfının bir misali bölünmez elementin izdihamını belirtmek için "cüz" kullanılır.¹⁵ Kelimenin manasını bu vechile müzakere edenlerden biri olan İbn Furek: "Bunun manası kısımlara veya cüzlere ayrılmayı nefyetmedir." der ve farklı bir misali aktarır. İbn Furek "Bölünmez kuantum, siyah arazının cüzü, Cevherü'l-Ferd misali; bunlar küçük olanın en küçüğü, az olanın en azıdır." der.¹⁶ İbn Furek'in büyük oğlu

büyüklik, küçüklük, yer, düzence vb. ayrılıklarıdır. Onun için Demokrit atomlarda renk, ses, sıcaklık, soğukluk, vb. niteliklerin bulunmadığını söyler. Duyular asıl gerçeği, yani nesnelere artık bölünemeyen son parçalarını (atomları) bilebilecek gibi keskin değildir. Bkz. Gökberk, Macit, **Felsefe Tarihi**, İstanbul, 1985, 39. Bu nazariye İslâm dünyasına "Cevherü'l-Ferd" veya "Cüz'ü Lâ Yetecezza" olarak geçmiştir. Buna göre cisim en küçük parçalardan, artık daha fazla bölünemeyen cüzlerden meydana gelir. Âlemde mevcut olan cüz'ü Lâ yetecezza, yani atomlardan cisimler terki olunur. Atom parçalanmıştır, ama yine de elektron, proton, nötron denilen parçacıklarla karşılaşmıştır. Bunlar bir bütün halinde atomu meydana getirmekte, ayrı ayrı kendi başlarına bulunamamaktadırlar. Atom parçalanmasına ve çok büyük bir enerji kaynağı olmasına rağmen yine cisim kendisinden oluştuğu en küçük parça olmaya devam ediyor. Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, **Kelâm**, Konya, 2001,

(Ç.N.)

¹³ Mu'tezileden İbrahim en-Nazzâm cüz'ü lâyetecezza'yı reddederek bi'l-kuvve (vehimde, fikirde) sonsuz bölünmeyi kabul etmektedir. Bkz. Ebû Rîde, Abdülhâdî, **İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm ve Ârâhu'l-Kelâmiyyeti'l-Felsefiyye**, Kahire, 1989, 124. Şehristânî Nazzâm'ın cüz'ü lâyetecezza'yı kabul etmemekte felsefecilerle aynı görüşte olduğunu söyler. Bkz. Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, **el-Milel ve'n-Nihal**, Thk.E. Ali, Ali Hasan, Beyrût, 1419/1998, 69. Bütün atomların durağan ve değişmez (sabit) ve parçasız olmadıkları, karınlarında başka yavrularında bulunduğu, bizzat kendi özlerinin de değişim içinde olduğu bilinmektedir. Yeni ilmi izahlara göre, madde enerjinin dengelenmiş bir şeklidir. Enerjiye dönüşünce yok olmaktadır. Böylece madde yani kütle, varlığın temel taşı olmaktan çıkmış görünüyor. Maddeyi putlaştıran düşünceler daha çok ondaki kuvvetin, hareketin ilmen bilinmediği zamanlar ortaya atılmıştır. Bkz. Eröz, **Mehmet, Marksizm Leninizm ve Tenkidi**, İstanbul, 1976, 30; İzmirli, İsmail Hakkı, **Yeni İlmî Kelâm**, Hazırlayan: Sabri Hizmetli, Ankara, 1981, 186; Günaltay M. Şemseddin, **Felsefe-i Ülä**, İstanbul, T.y., 99. (Ç.N.)

¹⁴ el-Bağdadî, Abdülkahir, **Usûlü'd-Din**, Kelâm no.290; Cüveynî, **eş-Şamil fi Usûlü'd-Din**, A. S. Neşşar Neşri, Alexandria, 1969, 147.

¹⁵ Pretz cüz'ü sürekli atom olarak tarçüme etti. Bana kalırsa atom kelimesini cevahir olarak isimlendirilen maddesel olarak genişletilmiş atomik varlıklara tahsis etmek daha uygundur.

¹⁶ İbn Furek, **Beyanu Müşkili'l-Ehâdis**, R. Köbert Kısmen Neşri, Roma, 1941, 18. İbn Furek âlem konusunda genel anlayıştan farklı bir görüş ortaya atmamıştır. Ona göre Cevherü'l-Ferd tek araz gibidir, munfasıldır ve taksim olunmaz. Âlemin aşını oluşturan cevherler bir tek cins

Ebû Bekir el-Furekî (v.478 / 1085) İbn Furek'in cevheri şöyle tarif ettiğini nakletmektedir: "Hacim itibariyle küçük olanın en küçüğüdür." Bunun cevherin manası hakkında en doğru ifade olduğunu söyler.¹⁷ Bu suretle cevher hacme sahip olarak anlaşıldı. el-Cüveynî Şamil adlı eserinde şöyle söylemektedir: Munfasıl cevher, başka varlığın kendisine bitişik olmasına tabi olmayan gerçek bir yüzey alan parçasına sahiptir. Ölçülebilir bir miktara sahiptir, fakat bir kısmıyla ölçülemez. Cevher yalnızca cevher ile ölçülür.¹⁸

Ebû'l-Kasım el-Ensarî şöyle söyler: "Cevherin özellikleri arasında yer alabilecek hakikat, onun hacme ve vücuda sahip olmasıdır.¹⁹ . Bu haliyle yer işgal eder, araz alır ve uzaydan pay alır.²⁰ Son söylenen uzayda yer tutan ve bedenen varoluşa ve hacme sahip olan her şeyin karakteristiğidir.²¹ Cevher kendisi gibi başka bir şeye bitişik olmaya kabiliyetlidir. Birleştirilebildiği için cisim olur. Cevherü'l-Ferd munfasıl cüzdür.²² Bu münasebetle cevher ile madde arasındaki bağlantı problemini ortaya koyarız.

Cevherle ilgili bir veya iki kısa mülahaza yapılması uygun olacaktır. Bütün cevherler aynı önemli özellikler silsilesi, takımı veya karakteristiklerine sahiplerdir. Onlar bedenen varoluşa ve uzayı işgal etmede birbirlerine eşittirler. Binaenaleyh onlar bir tek, asli tür veyahut bir cins oluştururlar. Esasen her fert bütün diğerlerine mümasil olma eğilimindedir.²³ Gördüğümüz gibi cevherler ve arazlar, cüzler veya bölünmez atomik üniteler şeklinde temayüz ederek somut bir şekilde mevcutturlar. Öyleyse her bir atomda her araz sınıfının parçacığına veya ayrı birimine birden çok değil bir üniteye bağlı olma zorunluluğu vardır.

Gerçekten bazı otoriteler atomu kendine has özelliklerle tarif ettiler. Bu vechile Bâkılânî şöyle söyler: "Atom her sınıf arazi bir araz olarak

olup mütemayirdirler. Söz gelimi bir ağaç hayvana, hayvan ağaca dönüşebilir. Bütün varlıkların aslını bir cevher oluşturur. Arazlar ise cevherlerle beliren niteliklerdir.

¹⁷ el-Furekî, *en-Nizam*, 18.

¹⁸ Cüz bileşimin diğer kısımlarının homojen bir birimi değildir. Cevherin yüzey alanı vardır. İçine dışı yoktur. Tek başına bir atom bileşik değilken bir sınırı olduğu söylenemez. Çünkü sınır ve limit kelimeleri başka birine referansla söylenir.

¹⁹ Cevher sözümlüğün anlamı onun hacim ve "cirm" olmasıdır. "Cirm" cüsse anlamına gelen maddeyi cisim manasındaki maddeden ayırt etmek için özen gösterip kullandığımızı dikkat ediniz.

²⁰ Ebû'l-Kasım el-Ensarî, *el-Gunye fi Usûli'd-Din*, Yazma, Ahmet 3, no 1916, İstanbul, T.y., 18, 10, 16.

²¹ Birinin diğeriyle aynı yerde olması mümkün değildir. Bâkılânî uzayda yer kaplamayı "cirm" diye tarif etmeyi tercih eder. Cüveynî bazen atomu, kısmî bir yüzey alana sahip olarak tarif eder.

²² Cevherü'l-Ferd misline ittisali kabul eder. Cevherü'l-Ferd cüzdür. Bu pasajda cüsse ve cirm biri diğerine eşit olarak alındı, fakat cisimden ayrıldı. Cüsse ve cüsseye sahip (madde) diğerine ittisal ettiğinde bir cisim olur.

²³ Klasik Kelâm döneminde cevher sadece atom anlamına gelir, başka anlama gelmez.

(taşır) kabul eder. Böylelikle bir atom olur.²⁴ Verilen bir atomdan “siyah” diye bahsettiğimizde onun tabiatında var olanı teyit etmiş oluruz. Bu siyah cüzünün kendindeki gerçekliği olup, iddianın doğru ontolojik temelidir. Bundan başka bir arazın varlığına sadece delalet etmesi, arazda hakikaten zorunlu olan ve onun oluşuna sahip bulunan bir konu olmasını doğrular. Bu da atomun bir mevzuu veya mahalli olmak demektir. Siyah atomu yoksa siyah gerçekleşemez. Benzer şekilde bir bilme aktı (ilmin bir cüzü, bir haberdar olma aktı) böyle bir gereklilik taşımadığından kendi bireysel konusundan daha çok konumda varolabilir. Bir şeyin şöyle şöyle olduğunu bilme arazın kendi oluşuna sahip bulunduğu merkez cüz olma gerçeğidir.²⁵

Eş’arîler tarafından tanınan çeşitli bağımsız araz sınıfları içinden biri de onların çoğunun seçtiği “kevn” terimidir. Maddi mevcudiyetten bahsettiğimizde bu bir mekanda veya uzayda bir yönde oluş demektir. Bir arazın mevcudiyetini ifade eden isnad daha güzel ifade isteminden dolayı “kevn” şeklinde isimlendirilir. “Kevn” den “kainun” kastedilmektedir. Yani mana veya araz olmanın realitesi uzayda verilen bir mahalde bulunma, uzaysal olma isnadının ontolojik temelleridir. “Kevn” atomun muayyen veya benzeri bir yerde bulunmasına yol açan olarak tarif edilir.²⁶ “Kevnin” en belirgin özelliği verilen bağımsız bir mekanda alt tabakalarının ayrı ayrı mütalâa edilmesini icap ettirmesidir.²⁷ Çeşitli otoriteler tarafından “kevn” ile muhtelif şekilde isimlendirilen ve tefrik olunan çok sayıda araz arasında ilişki kurulmuştur. Fakat bu uzaysal mevki ve atomun (uzaysal) ilişkisi ile yapılmalıdır.²⁸ Çalışmamızın amaçları nedeni ile bunlardan sadece biriyle ilgileniyoruz. Bu da genel olarak ifade edilen “el-ictimâ’ yahut “et-te’lif” tir. Biri başkasına bir atomun ictimâ’ı veya telifinden bahsettiğinde onda bir

²⁴ Bkz. el-Bâkılânî, et-Temhîd, 17. Cevher bir cinsten tek araz kabul edendir.

²⁵ el-Cüveynî, eş-Şâmil, 468.

²⁶ el-Cüveynî, a.g.e., 428, 157, 333. Ekvan için Bkz. 427, 490. Ayrıca Mu’tezilenin Basra ekolünün metinlerine bakınız.

²⁷ El-Cüveynî, a.g.e., 451, 3.

²⁸ Cüveynî, Eş’arîlerin cumhurunun şu beş ekvanı kabul ettiklerini söyler: hareket, sükûn, ictimâ, iftirak, el-mumassa. (münasebet, bağlantı) Cüveynî, eş-Şâmil, 16, 428 de aynı liste verilmiştir. Bunun için kullanılan çok sayıda izah vardır. Bâkılânî Şerhu’l-Luma’da Eş’arî’nin mumassayı mücavereden ayırdığından bahseder, bunlar basitce kevdendir. Bu ayırımın anlamı bir atomda kendisiyle başka biri arasında yer olmaz demektir. Bu bitişik demekten daha farklıdır. Eş’arî’ye göre örneğin tek bir atomun altı tane diğer atomla çevrelediğinde “kevn” bu atomun özel pozisyonunu belirler; mücavere, çevreleyen atomlarla bu atom arasında boş bir uzay olmasıdır. Çevreleyen atomlarla birleşiktir. Biz bunu günlük dilde kullanırken boşluk olabileceğini düşündürürüz. Bâkılânî ve Cüveynî’ye göre ictimâ’ , massa, iftirak vs. bunlar uzayda belirli bir atomun bulunduğu pozisyonu ifade eder dolayısıyla da sadece bir arazın varlığını gösterir. Kevn atomun belirli bir pozisyonunu ifade eder. İctima’, iftirak, sükûn gibi kelimeler bu yüzden belirli bir atomun diğer pozisyonlarda uzayda ve diğer atomlara olan ilişkilerini ifade eder. Fakat sadece bir ontolojik kabul ile yalnızca belirli bir kevn referans alır.

araz bulunduğunu kabul etmiş olur. İctima‘ bir şeyin başka bir şeye bitiştirilmesidir. Cüveynî bu vechile şöyle söyler : “Üstadımız Eş‘arî itiraza mahal bırakmayan şöyle bir delilden bahsetmektedir: “Başka bir şeye bitişen bir ictima‘ vasıtasıyla birleştirilir.”²⁹

Şimdi sıra Eş‘arîlerin atomların birleşmesi terimleriyle tarif ettiği cisimde. Bir şeyi cisim olarak tanımlama anlamında bulunduğum, ilk dönem Eş‘arî müzakereleri Eş‘arî’nin doğrudan talebesi Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed et-Taberî’nin Te‘vilu’l-Ayâtî’l Müşkile’sinde mevcuttur. O Allah’ın cisim olarak ifadelendirilemeyeceğini söyler. Çünkü temel cisim anlayışı uzunluk, genişlik ve derinliğe sahiptir. Böyle anlatılan ise tek bir varlık (şey’ün vahit) değildir. Bunun bir delili, sıradan ve bilgili insanların her ikisi tarafından kullanılan şu ifadelerdir. Şöyle (cisimler) daha kütleli, şunlar daha uzun, bunlar daha engin denilebilir. Yine bir madde daha çok siyaha sahipse o, daha siyahtır diye söylenebilir. Önceki durumda ifadelerin temeli cüzlerin çokluğudur. Son tahlilde kesin temel ise siyahın çokluğunu yine kendini ispatta delil kabul etmemizdir.³⁰ Cismin “genişliği derinliği ve uzunluğu olan” şeklindeki tarifi alelâde Arapça’da ecsâm ve câsimin çağrışımlarının temeli üzerinde henüz tartışılırken Eş‘arîlerin son temsilcileri tarafından reddedilmiştir. Cüzlerin ve uzaysal elementlerin çokluğuyla ilgili olarak bu çağrışımların analizinde birbiriyle irtibat noktaları bulunur. Çünkü atomlar mürekkeplerin, bileşkelerin elemanları olup bu bileşkelerde cisimlerdir. Cüzlerin sayısında çoğalmadan dolayı objede birleşme bol olunca bir şeyi anlatmak için “ecsâm” ve “câsim” formları kullanılır.³¹

Cisim kısaca birleşme veya terkip olgusuna delalet eden anlamı çağrıştırır. Klasik Eş‘arî tanımlamasında da bu surettedir. “maddenin temel anlamı birleşik, mürekkep olmaktır.” (cisim: Müctemi‘: Müellef)³²

Eş‘arî analizlerin kriterlerine göre, görüldüğü gibi bir şeyin maddi oluşunu ifade etmek ictima‘ ve te’lif arazının bulunduğunu beyan etmektir. Arazlar da atomlar gibi munfasıl, bölünmez parçalar (cüzler) olarak maddi formlar halinde var olurlar. “Daha cüsseli” ifadesinde daha büyük sayıda

²⁹ Cüveynî, eş-Şâmil, 147. Bâkılânî’nin Mu‘tezile’ye karşı kullandığı argümanın bir bileşimin iki atomda bulunamayacağıdır. Binaenaleyh bileşen her iki atomda da müstakil bir konjonksiyon bulunmalıdır. Cüveynî’nin analogisinin argümanı arazlarla ilgilidir.

³⁰ Eş‘arî, el-Luma‘, 12; Cüveynî, eş-Şâmil, 147; Bâkılânî, İnsaf, 9, 15.

³¹ Cevherler mürekkebâtın asılları olup, mürekkebât ise cisimlerdir. Bkz. El-Ensarî, Gunye, 12, 13, 47.

³² Cismin hakikatı müellef ve müctemi‘ olmaktır. Bkz. Bâkılânî, Temhîd, 4, 191. Bâkılânî yine Temhîd, 9, 11, 17, 195’te cisim müellef olandır diye kaydeder. Kuşeyrî, el-Fusûl, 2 ve el-Furakî, en-Nizâm, 44’de cisim müctemidir denilmektedir. Cüveynî, eş-Şâmil, 19, 401’de cisim müellef ve müteelliftir diye kaydedilir. Filolojik (dilbilim) argümanlar için özellikle Bkz. Bâkılânî, Temhîd, 325; Cüveynî, eş-Şâmil, 401; el-Furakî, a.g.e., 43.

te'lif veya ictima' oluşunu kelimenin tam anlamıyla teyit etme vardır. Örneğin el-Furekî bu vechile şöyle der: "Biri 'daha siyah' dediğinde, bu ifadeden siyah cüzlerin ziyade bulunuşu anlaşılmiş olur." Keza cisim câsim ve ecsâm formları te'lif ve ictima'nın ziyadeliğini daha üst düzeyde anlatır.³³ Şayet ifadenin anlamı musavi bir ictima' ise cismin istidlâli ile ilgili daha yakından tahkikat yapılmalıdır. Görüldüğü gibi "bitiştirilme" demek te'lif veya ictima' olarak adlandırılan arazın bulunuşunu ifade eden bir anlamdır. Mutat analizlerde cisim onun te'lifi (bileşkesi) dir. Yine arazlar munfasıl varlıklardır ve atomlarda ayrık ve bölünmez sujeler olarak kendilerine has duruşları vardır. Burada el-Eş'arî şöyle söyler: "Müctemi' tek bir varlık' olamaz. Zira en asgari ictima' iki varlık arasında olabilir."³⁴

O halde problem, ya tam anlamıyla bir varlık (Cevherü'l-Ferd) daha uygun bir ifadeyle "bir vücut" denilerek onda tek arazın varlığını beyan etmek yahut da onlarda bir çok ictima'nın varlığını ifade etmek demek olan arazın çokluğunun söylenmesidir. İktibas edilen pasajda Eş'arî iki şey arasında ictima'nın tek bir örneği olduğunu ifade etmiş görülebilir. Bu her ikisinde mevcut veya her ikisi tarafından paylaşılan tek araz olarak alınabilir. Ne var ki bu Eş'arî'nin reddettiği bir Mu'tezile tezidir. Burada bir çok tez olmakla beraber, muhtemelen Eş'arî'nin konunun üzerinde dikkatle durmadığı anlaşılıyor. En azından onun neşredilen yazımları onun formülasyonlarının istidlaline olan ihtimamını ihtiva etmez. Sonraki takipçileri onun yerini ve problem üzerindeki ayrılıklarını yazmamaktadırlar.

Ebü'l-Kasım el-Ensarî "cismun" kelimesini tam bir müştak isim olarak almaktadır. Ontolojik ifadenin maksudunda açık yapılan ve konulan ismin delaletinden farklı bir varlık diye nominal (ismen mevcut) bir anlatım kabul etmekle şekli olarak çözümlenebilir. Şu halde "lehu te'lifun", "lehu ictima'un" terimlerinin kullanılmasını Ebü'l-Kasım şöyle açıklar: "Bu te'liften türetilir. Asgari te'lif iki atom arasında olup; te'lif olduğunda o ikisi müctemidir. Te'lif olduğunda, onların her bir parçasında bağlantısız olarak var olan iki te'lif veya ictima' vasıtasıyla bileşik olurlar. Öyleyse onlar iki maddemidir yoksa bir madde mi? Mezhebimizin mensupları bu konuda aynı fikirde değil." Dikkatli analiz yapan Ehl-i tahkik onların iki madde olduğu görüşünü tercih etmektedirler. Zira her biri diğerinden ötürü bir madde olur. Tam olarak onlar bitiştirilen, birleştirilen iki varlıktır. Te'lif, ictima'dan farklı bir anlam taşımaz. Mamafih el-Muktesidün (kelimeleri daha dikkatsiz kullananlar) ontolojik olarak seçilmemiş bir yolla kelimeleri kullanarak, onların tek madde oldukları görüşünü kabul etmekte.³⁵

³³ el-Furakî, a.g.e., 43.

³⁴ Eş'arî, el-Luma', 10.

³⁵ el-Ensarî, a.g.e., 13.

Yukarıda iktibas edilen metinden onun “bir atomu bir madde” kabul ettiği şeklinde bir anlama ulaşabiliriz. Yine Bâkılânî'nin şu ifadelerinin belirsizliğine işaret edilir: Maddenin anlamı ictima'dır. “eş-Şey”in anlamı reel varoluştur ki varlığın anlamı gerçek varlıksa müellef olduğunda bir madde olabilir. Şayet münferit cüz ise bir atom olabilir.³⁶ İrşad'da el-Cüveynî şöyle söyler : “Cisim müslümanların terminolojisinde ‘müteellif’e tekabül etmektedir.” Bu suretle iki atom biri diğerine bitiştiğinde iki madde olurlar.³⁷ O bunu şu ifadelerle açıklar: “Mezhep imamlarımız tarafından kullanılan ifadeler farklıdır; bir kısmı iki atom biri diğerine bitiştiği zaman onların tek madde olduğunu söylerler. Kadı el-Bâkılânî tarafından tercih edilen ve bütün otoritelerimizin söyledikleri; iki atomun biri diğerine birleştiğinde iki madde olmasıdır. Madde dediğimiz şey birleşen şeydir, birleşen şey de kendisinde bir te'lif barındırır. O halde her atomda bir te'lif bulunur. Bu suretle birleşmenin ziyadeleşmesinden bileşmenin çoğalması ve atomun ziyadelenmesinden bileşenin çoğalması anlaşılır.”³⁸ Kısaca madde müellef demektir. Sayıca te'lif veya ictima' arazını ihtiva eden atomlar kadar madde vardır.

El-Cüveynî'nin tezi talebesi Ebû'l-Kasım el-Ensarı tarafından Gunye'de daha detaylı olarak şöyle ifade edildi: Mezhebimizin tabîleri madde, kendinde te'lif veya ictima' olan şeydir derler. Te'lif veya ictima' arasında fark yoktur. Onların bir kısmı usûle tam uymayan bir dil kullanarak maddenin müteellif iki varlık olduğunu söylerler.

Maksimum te'lif iki atom arasındadır; te'lif olduğunda iki maddemidir? yoksa tek bir madde mi? Onların bir kısmı tek bir madde olduğunu söyler. Cisim ise ontolojik olarak tasrih edilmiş bir ifade değildir. Bu durumda örneğin “uzun” ifadesi uzunluğuna birleşen atomları anlatmak için kullanılır. Mamafih iki atomun te'lifinde iki madde olduğunu söyleyenler de vardır. Her iki cüz için tek bir birleşme söz konusudur. Biri diğerine ictima' ve te'lif edilmiş olması münasebetiyle bir maddedir. Kendi başına ise bir atomdur ve kendi içinde muhtemel bir oluşturur. Fakat müteellif kendisi gibi birinin bizzat ona bitişik olması gerçeği nedeniyle bir maddedir.

Bir atom, bir araz bir mümkün varlık olmasına sebep olan şey nedeniyle ontolojik olarak tayin edilmiş iki şey ifade eder. Kendinde var

³⁶ el-Bâkılânî, a.g.e., 195,11-13. Bu ifadeler Tanrıyı maddi bir varlık olarak kabul eden Mücessime'ye yöneliktir.

³⁷ el-Cüveynî, el-İrşâd, 17, 12; Bkz. İbn el-Murtaza, Tabakâtu'l- Mu'tezile, S. Diwald-Wilzer Neşri, Wiesbaden, 1961, 78; el-Ka'bî, Makâlât, F. Seyyid Neşri, Tunus, 1393 / 1974, 74; Kadı Abdülcebbar, Fazlu'l-Itizal, 286; el-Eş'arî, Makâlâtu'l-İslâmiyyin, H. Ritter Neşri, İstanbul, 1929-30, 1-4,302.

³⁸ el-Cüveynî, eş-Şâmil, 8-13, 408.

olan te'lif ve ictima' arazi nedeniyle bir atomun te'lif edilmişliğini ifade eder. Buna ilaveten diğerinden dolayı da bitişik atom ve iki hal formel olarak tamdır. Mezhebimizin takipçileri "tek cisim" gerçeğinde uyuşamamaktadırlar. İki atomun birbiriyle birleşmesini anlatmak için kullandıkları ifadede aynı fikirde değillerdir.³⁹

Tam formel veya ontolojik olarak tahsis edilen yolla tefrikte kullanılan ifade isimleme sayılmayacak bir kullanımdır. Şu kastedilmekte: Şekli anlamda tam olan, uygun tanımlayıcı bir terim kullanıldığında bir ya da daha çok varlıkla münasebetini sarih yapacak teşebbüsün ontolojik istidlâlî bir analizi şayet varsa, yüklem doğrudur. Söylenildiğinde şayet yapılmıyorsa yanlıştır. Şayet bir terim biçimsel olarak tahsis edilmemiş bir yolla kullanılmışsa, yani bir lakap gibi, bu durum hariçtir. Bu vechile "uzun" söylemi atomların varlığına ve onların tabiatında var olan birleşme cazibesine delalet eden maddi objedir. Fakat bu izafi istikamette verilen düzen anlamına da gelir. Yani bir vücut, bir atom yahut bir araz olmayan uzunluğu gösterir. Fakat oldukça indî bir tanımlama olmasına rağmen genişlikle ilişkili de uygun ayırım yapılır. Kompleks maddi yığın olarak cismi kullandığımızda, bu münasebetle uzun gibi bir kelimeyi ve yüklem çıkarıldığı analizlerde gösterilen bir terim vasıtasıyla isimlendirilen tek bir varlığa götürmeyen ontolojik beyanın dikkatli bir tahliline bağlı olarak kaba bir şekilde kullanırız. Bir taraftan kendinde bulunan te'lif veya ictima "ünitesinin varlığını beyan ederek tek atomu doğru olarak ve tam manasıyla "bir madde" diye isimlendirebileceğimize işaret eder. Diğer taraftan da sıralanmış atom olarak, diğer harici duruşu öne sürerek onu "bir madde" olarak kabul edebiliriz. Zira onun görüntüsü ifadeden anlaşılır. "Bir atom" ifadesinin söylenen mahiyetin mevcudiyetinin basit beyanı olarak analiz edilebileceğine bu analogi işaret eder. Aynı zamanda onu ihdas eden birinin varlığını beyan ederek atomun mümkün varlık oluşundan dolayı da analiz edilebilir. Bir halde cisim, diğerinde de tekliği iddia olunan cevher terimi munfasıl, bölünmeyen varlıktır. Analiz edildiğinde bir tek varoluşun mevcudiyetine binaen doğru oluşunu tanıtlar. Mamafih analiz iki formdan birinde yapılabilir. Biri hakiki ontolojik olarak isimlendirdiğimizi manifesto etme yoluyla yapılabilir. Diğerisi cisim olma halinde ikinciye hemhudut bulunduğu iddiası yüklem olarak onaylanan, cevher halinde bulunmaya sebep olana hakiki varlığın izahını manifesto etme türü bir yolla yapılmış olabilir. Her iki dikkatli tahlil yoluyla, onlar ontolojik olarak muayyendir. O halde metinlerde gözükenler, mezhebin atom, araz ontolojisinin ve bu tür analizlerin genel yapısına dahil olan cismin formel istidlalleridir. Müttekaddim Eş'ariler tam olarak kabul görmeyen bu ayrıntılı ve yoruma açık ontolojiyi kullandılar.

³⁹ Ebû'l-Kasım, el-Gunye, 13, 35.

Eş'ari ve Ebu'l-Hasen et-Taberî ictima'nın yanı sıra uzunluk, en ve derinlik terimlerinden bahsederler. Beyan edilen formül hakikaten Eş'arî'yi çoğu halde mantiki tutarlılığı, sıhhati, sadece sınırlı sarih tahlili ve daha detaylı düşünülmesinden doğacak problemlerin çözümü takip edilmeden tatmin etmiş görünmektedir. Daha sonraki dönemde Bakıllânî'yi takip edenlerde bu problem, diğer bir çoklarının yanı sıra yeniden değerlendirildi ve daha lâyıkyı vechile ilgilenildi. Çok kuvvetli ihtimal olarak o dönemde maddenin parçalanması gündeme geldi. İbn Furek ve el-Kuşeyrî mahdud mevcut delilden iki atomun bir madde oluşturması demek olan alternatif görüşü seçmiş gözükmeleler. Önceki söylem şöyledir: Delil açık bir şekilde gösterir ki maddenin manası ictima' eden iki atomdan başka bir şey değildir.⁴⁰

Sonraki söylem ise şudur: Maddenin tam anlamı ictima' eden iki atomdur. (Müellef) Bunun delili ziyade ictima' olduğunda "câsim" ve "ecsâm" denilmesidir. Cismin tam olarak iki atomdan olduğunu kabul edenler kendi yollarında bunu (cismi) en düşük seviyede kabul ederler. Bir ictima'dan bahsetmek bitişik iki atomu ve bu münasebetle de cisim olan ikinci bir birleşmenin varlığını kabul etmektir. Cisim kısaca, bir mütekebil atom çiftleri ve onların ictima'larından bahsetmeden cismin sözü edilemez.⁴¹

Bakıllânî'nin tabîî olarak aldığı pozisyon şudur: Bütün şekli ve tahlili olan anlamlı yüklemeler tek varlıkların tanımlayıcısıdır. Bu yüzden tek bir varlığın mevcudiyetinin bir tek ictima' oluşu beyan edilerek haklı olarak cismin tek atom olduğu söylendi. Bakıllânî'nin Temhîd'inden iktibas ettiğimiz pasajlar en iyi ihtimalle muğlak veya müphem ifadelerdir. Fakat el-Cüveynî'nin iktibas ettiğimiz, Şâmil'deki anlatımı Şerhu'l-Luma' ve muhtemelen diğer çalışmalarında açıkça ifade edilen pozisyonu ile yeterli itinaı göstermektedir. Cüveynî ve talebesi Ebû'l-Kasım el-Ensarî'nin pozisyonu ile ilgili bir problem yoktur. Görünüşte birçok metinde ifade edilen mahlukatın üç kısımdan ibaret bölümümüdü; müşkülün çözümü anlaşılan budur.

Kelâm akîdesinin rasyonel ihtimamı maddi objelerin formunda bulunan alelade tecrübelerimizin fenomenleriyle başlar. Binaenaleyh kelimenin alelade mefhumundan anlaşılan madde düşüncesi, âlemi oluşturan varlıkların ontolojik yapısını ve tabiatın analitik yansımasını keşfetmek için ele alınır.⁴² Bu yüzden, yaratıkların üç kısımdan ibaret oluşunu ifade etmede

⁴⁰ İbn Furek, **Beyân**, 6, 20.

⁴¹ El-Kuşeyrî, **el-Fusûl**, 2, 209. Kuşeyrî'nin İbn Furek'in bir öğrencisi olduğunu hatırlayınız.

⁴² Ebû'l-Kasım, **Gunye**, 36, 16. Normal kullanımda cisim ve ceset eşittir. Alışılmış kullanım terminolojik kullanımdan ayırt edilmelidir. Ceset bu literatürde çok yaygın olarak insan vücudu için kullanılır. Terminolojik ve ilmi dildeki kelimelerle günlük dildeki kelimeler

madde teriminin kullanılması tam formel anlamda ele alınmayıp problemin baştaki itibarının geleneksel formülünden çıkarılmıştır.

Tahlilî süreç Eş'arî'nin Risale ilâ Ehli's-Sakr'ında çok titiz bir şekilde şöyle izah edilir: Âlemi ihdas eden, a'yânı yaratan, atomlarını ve arazlarını ihdas eden ve varlıkların değişik türlerini muhtelif kılan bir muhdîs varlığın olması ve âlemin olması veya olmaması eşit mümkün maddi varlıklar olan madde ve araz unsurlarına sahip oluşu müslümanların konsensüsü olan akîdeler arasındadır. Burada ilk olarak bulunan, görünüşte aslolan, atomlar vardır ifadesiyle bir arada anılan mahlukatın cevherler ve arazlara ayrımıdır. Problem, a'yânı nasıl anlamamız gerektiği (madde ve araz ifadelerinin formel olarak nasıl analiz edileceği) ve istikra'a 'ayanahu (âlemin cevherlerini seçti), ahdesce cevahirahu ve arazahu (âlemin cevherlerini ve arazlarını yarattı.) cümlelerinin biri diğeriyle mukaddem ifadelerle sözdizimi açısından gerçek ilişkisinin ne olduğudur. Mamafih ikinci tezdeki birinci cümlenin öznesine hamledilen basit nitelikler olarak muahhar cümleler okunabilir. İkinci tez söz dizimi bakımından birinciye paralel gözüktüyor, bu yüzden muahhar cümleler mukaddem olanı açıklayıcı kabilindedir. Tezi şöyle açıklamalıyız:

a) Âlem (madde ve arazlardan mürekkep) olması veya olmaması mümkün dünyevî varlıklardır.⁴³

b) Bütün âlemi var kılan tek bir varlık vardır.

O hiçbir şey olmadan ayanı yarattı, onun atomlarını, arazlarını ihdas etti ve varlıkların temel türleri olan şeyler arasındaki farklılıklara yol açtı.

Kelâm ilminin tanıtında (illet) hemen hemen daima sistemin içinde esaslı olarak ele alınan dolaysız istidlal ve eşdeğerliklere olan eğilim, bu pasajın mantığını temel alır. Muhdes denilen şey bir ihtimalin gerçekleşmesini ifade eder. İhdas bir şeyi var kılmaktır. Bu muhdîs varlığın ve muhdîsin fiilinin hem hakikatinin hem de gerçekliğinin birlikte bulunuşudur. O halde, yaygın Eş'arî öğretisine göre bir varlığı (şey, nefis, 'ayn) doğrulama onun aslı, muayyen karakteristiklerinin ontolojik olarak onun varlığını beyan etmesidir. Şöyle ki aslı hususiyetler bir şeyin manen değil nefsiyle ilgili olan şeylerdir. Bu köklü ve muayyen karakterler değişik varlık cinslerini belirler.

Âlemde her tür, diğer bütün türlerden farklı olarak bulunur. Her temel türün veya varlık sınıfının fertleri esasen benzer. Diğer bütün varlık türlerinden farklıdır. Bu suretle, her bir varlık şu veya öteki temel sınıfa veya

arasında büyük farklılık vardır. Bu yüzden cisim gibi terimler bu tür metinlerde alâde anlamlarıyla oldukça sık bulunur.

⁴³ Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sa. 8, İstanbul, 1929, 93, 10-13.

varlık türüne aittir. Mamafih bir şeyin varlığı, muhdesin ihdası (O'nun varlıkları yaratması) şeklinde muhdis oluşu ile açıklandı.

Sonuç olarak, O (Allah) muhtelif varlık çeşitleri arasında farklılıkları doğuran; atomlar ve muhtelif araz sınıfları gibi muhdes varlıkların arasındaki farklılıkları yaratan olarak açıklandı. Bu vechile mahlukatın sadece iki temel kategorisi vardır. Ebû'l-Kasım şöyle anlatır: “Biz onları atomlar ve arazlar olarak ikiye böleriz. Yani maddeler, varoluşsal hususiyetler demektir. Bu ikisinden farklı olarak üçüncü bir kategorinin var sayılmasını imkansız kabul ederiz. Aklın idrak edebileceği her varlık, madde gibi esasen mahdud veya öze ait olmayan hususiyetlerinde sınırlıdır.”⁴⁴

Bitirirken ne Eş'arîlerin formel kullanımında ne de alelâde söylevlerinde ifade ettiklerinden neyi kastettiklerini anlayamadığımız bir çok ifade gördüğümüze işaret edilmelidir. Tercümede çok sık kullanılan kelimelerden anladığımız, cirm ve cüssenin umumiyetle cisme musavi olmayan fakat atoma denk düşen madde ile karşılandığıdır. Cisim normalde madde ile karşılanırken genelde bu şekilde isimlediğimiz. Maddi objeleri anlatmak ve isimlendirmek için seçilmez. Daha ziyade atom diğer atoma bitişik olduğunda veya doğrudan doğruya biri diğerine muttasıl (ikiden çok değil) iki atomu tarif eden analizlerde kullanılır. Daha önemlisi belki de bu oldukça basit problemin analizi bu metinlerdeki farklılığın anlaşılmasına yeterlidir. Ancak bu durum ilk bakışta açık değildir. Eğer yazarların düşüncelerini ve tartışmalarını doğru anlamak istiyorsak metni anlamamız ve hatırdı tutmamız gerekmektedir. Sonuç olarak illetlendirmelerinin mantıki tutarlılığını gereğince incelememiş oldukları söylenebilir.

⁴⁴ Ebû'l-Kasım, el-Gunye, 152, 8; Bkz. En'âm, 6 / 103.